

PROBLEMATYKA GOSPODARKI SOWIECKIEJ UKRAINY Z LAT 1921-1939 W ŚWIETLE AKT ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Окрім підписання 18 березня 1921 р. у Ризі мирного договору між Польською Республікою та Радянською Росією і Радянською Україною, а також формального завершення польсько-радянської війни, обидві сторони того конфлікту й надалі продовжували здійснювати один проти одного розвідувальну діяльність. У 1921-1939 рр. польська розвідка, між іншим, пильно вивчала господарство Радянської України. Тому автор у статті подає тогочасний стан поінформованості польської військової розвідки про сільське господарство, а також промисловість і мережі доріг у міжвоєнний період у Радянській Україні.

Ключові слова: Польська Республіка, Радянська Україна, польська військова розвідка, міжвоєнний період.

Кроме подписания 18 марта 1921 г. в риге мирного договора между Польской Республикой и Советской Россией и Советской Украиной, а также формального окончания польско-советской войны, обе стороны этого конфликта и дальше продолжали совершать один против одного разведывательную деятельность. В 1921-1939 гг. Польская разведка, в том числе, внимательно изучала хозяйство Советской Украины. Поэтому автор в статье подает того времени состояние информированности польской военной разведки о сельском хозяйстве, а также промышленности и сети дорог в междувоенный период в Советской Украине.

Ключевые слова: Польская Республика, Советская Украина, польская военная разведка, междувоенный период.

On 18th March 1921 in Riga the Republic of Poland, the Soviet Russia and the Soviet Ukraine reached a peaceful treaty. This formal end of a war did not finish an intensive military intelligence operations of mentioned countries. From 1921 to 1939 Polish intelligence, among others, was observing the national economy of the Soviet Ukraine. Therefore, the author of this article presents the Polish military intelligence knowledge about agricultural economy, industry and transport existing during an interwar period in the Soviet Ukraine.

Key words: Republic of Poland, Soviet Ukraine, Polish military intelligence, interwar period.

Pomimo zawarcia 18 marca 1921 r. w Rydze traktatu pokojowego pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony oraz mimo formalnego zakończenia wojny polsko-sowieckiej obydwie strony tego konfliktu nadal prowadziły skierowane przeciwko sobie intensywne działania wywiadowcze. Działo się tak, gdyż część politycznych przyczyn tej wojny, szczególnie z punktu widzenia interesów Sowietów, nadal pozostała nierozstrzygnięta, co przez cały okres międzywojenny powodowało istnienie wielu napięć w ówczesnych stosunkach polsko-sowieckich.

Działania wywiadów wojskowych obydwu tych państw [1] nakierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika oraz jego możliwości ekonomicznych i sytuacji społecznej. Stąd też ze strony polskiej, obok co jest zupełnie zrozumiałe Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, głównym obiektem tych zainteresowań był przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych [2]. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących innych dziedzin życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż strona polska ewentualne

zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą.

Poza tym zainteresowania polskiego wywiadu, czyli Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego², sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii [3]. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe³, a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe [4].

Jednak spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina [5], przy czym jego szczególne zainteresowanie tym regionem datowało się już od 1921 r., a nawet jeszcze wcześniej. Traktowano ją bowiem jako ogromny garnizon Armii Czerwonej oraz spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego. Poza tym ogromną wagę przywiązywano również do jej znaczenia gospodarczego, które na dodatek przez cały okres międzywojenny ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz energetycznego [6].

W ramach tekstu o mocno ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić zawartości tak dużego zespołu archiwalnego. Stąd też autor pozwoli sobie przedstawić nieco dokładniej tylko jeden z dotyczących tej problematyki dokumentów, jaki został przez niego odnaleziony w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Jego treść pozwoli zorientować się potencjalnemu czytelnikowi zarówno w zakresie zainteresowań polskiego wywiadu jak i o osiągniętych przez niego na początku lat 30-tych, a także wcześniej, efektach.

Dokumentem, jaki zostanie omówiony w poniższym materiale jest określone jako «*Ścisłe tajne! Trzymać pod zamknięciem*» i liczące 216 stron tekstu, oraz liczne załączniki i mapę, opracowanie zatytułowane: «*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33*». Sporządzone zostało ono dnia 16 października 1933 r. w Referacie «Rosja» Oddziału II Sztabu Głównego i oznaczone jako I. dz. 6900/II.R.T.0.33⁴.

² Do 1928 r. był to Sztab Generalny Wojska Polskiego.

³ Następnie «*specjalnych okręgów wojskowych*».

⁴ Dokument ten przechowywany jest w Warszawie w Centralnym Archiwum Wojskowym i posiada sygnaturę:

Jeden z rozdziałów tego dokumentu zatytułowany został: «*Położenie gospodarcze*». Od końca lat 20-tych, w związku ze zmianami gospodarczymi, jakie rozpoczęły się wówczas w ZSRS, kwestie te w kontekście wzrostu sowieckiego potencjału wojskowego interesowały Oddział II Sztabu Głównego w sposób szczególny. Dlatego też pilnie śledzono również rozwój przemysłu wojennego [7]. Już na początku lat 30-tych, a więc w momencie gdy w ZSRS kończyła się I-sza i rozpoczynała II-ga pięciolatka, strona polska rozpoznała grubo ponad sto bardzo dużych lub większych sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych produkujących wyłącznie lub też częściowo na potrzeby wojska. Również na obszarze ówczesnego Ukraińskiego Okręgu Wojskowego na początku lat 30-tych wywiad polski ustalił cały szereg fabryk oraz przedsiębiorstw pracujących na potrzeby Armii Czerwonej. Wśród nich były choćby:

– w Kijowie:

a) Kijowskie Zakłady Mechaniczne imienia Czerwonego Sztandaru («*Киевский Краснознаменный Механический Завод*») – dawny arsenał, w którym, między innymi, remontowano działa;

– w Ługańsku:

a) Ługańskie Zakłady Remontowe («*Луганский Ремонтный Завод*»), gdzie remontowano haubice;

Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. W momencie jego powstania przeznaczono go jedynie do wiadomości Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, Inspektorów Armii i Generalów do prac przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, Szefa Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych, I i II Wiceministrów Spraw Wojskowych, Szefów Biura Ogólno-Administracyjnego i Biura Ogólno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefa Sztabu Głównego, Szefów Oddziałów I, II, III i IV Sztabu Głównego, Szefa Komunikacji Wojskowych, Szefów Departamentów Piechoty, Kawalerii, Artylerii, Uzbrojenia, Zaopatrzenia Inżynieryjnego, Aeronautyki i Intendencji Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefów Saperów, Łączności oraz Dowódcy Broni Pancernej Ministerstwa Spraw Wojskowych, dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza, Szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej, Komendanta Wyższej Szkoły Wojennej, Attache Wojskowych przy Poselstwach Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, Bukareszcie, Helsinkach, Moskwie, Rydze, Tokio oraz szefów i pracowników różnych komórek wywiadowczych Samodzielnego Referatu «Rosja» i innych Oddziału II Sztabu Głównego.

b) Ługańskie Zakłady Amunicyjne («Луганский Патронный Завод»);

– w Charkowie:

a) Charkowska Fabryka Rowerów («Харьковский Велосипедный Завод»);

b) Charkowskie Zakłady Narzędzi Lekarskich imienia Łobanowa («Харьковский Лекально-Инструментальный Завод им. Лобанова») – produkował dla armii i na potrzeby cywilne;

c) Charkowska Fabryka Traktorów («Харьковский Тракторный Завод») – obok ciągników gąsienicowych «Коммунар» i «Коминтерн» na początku lat 30-tych w zakładach tych podjęto także produkcję czołgów szybkich typu «BT»;

– inne:

a) Dnieprowskie Zakłady Metalurgiczne «Днепросталь» («Днепровский Metallургический Завод Днепросталь») – zakład hutniczy produkujący, między innymi, stale stopowe i stale wysokiej jakości potrzebne w przemyśle narzędziowym i motoryzacyjnym;

b) Zakłady imienia Pietrowskiego i Lenina («Заводы им. Петровского и Ленина») w Dniepropietrowsku – produkowały stal chromomolibdenową oraz rury dla przemysłu lotniczego,

c) Mariupolska Fabryka imienia Illicza («Мариупольский Завод им. Ильича») – produkowała stal dla przemysłu ciągnikowego i samochodowego;

d) Taganroska Fabryka Narzędzi No 65 imienia Lenina («Таганрогский Инструментальный Завод № 65 им. Ленина») w Taganrogu [8].

W 1933 r. po raz kolejny zwrócono uwagę na kolosalny rozmiar założeń i rzeczywisty wzrost produkcji przemysłowej, przede wszystkim zbrojeniowej, jaki następował w Sowietach. Wskazano także na przyczyny niepowodzeń, zwracając, między innymi, uwagę na dalszy spadek ilości i jakości rudy żelaza wydobywanej w Zagłębiu Krzyworoskim. Ponadto, zgodnie z informacjami zdobytymi i opracowanymi przez oficerów służących w Oddziale II Sztabu Głównego jedną z przyczyn niskiej efektywności sowieckiego przemysłu była sytuacja materialna pracujących w nim robotników [9]. Ponadto w omawianym tutaj dokumencie stwierdzono także, że inną bardzo ważną przyczyną tego zjawiska był problem siły roboczej: «Nadmiar, lub też przeciwnie, brak siły roboczej, duża jej płynność, częste opuszczanie pracy, przerost personelu pomocniczego, skoncentrowanie sił inżynierjno-

technicznych w biurach zarządów i wynikający z tego biurokracyzm kierownictwa nie mającego styczności bezpośredniej z zakładami; zła organizacja pracy przy nieracjonalnych taryfach wynagrodzeń – wszystkie te zjawiska notowane już od dawna wciąż są powodem stałego obniżania się wydajności pracy» – zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie oraz hodowli, w tym także w tak ważnej dla sowieckiego rolnictwa i Armii Czerwonej hodowli koni [10].

Nie mniejszą uwagę polskiego Oddziału II Sztabu Głównego przyciągało sowieckie rolnictwo, głównie zaś rolnictwo na Ukrainie, która przeżywała wtenczas tragiczny okres kolektywizacji oraz związanego z tym głodu. Od momentu pojawienia się tego zjawiska było ono pilnie obserwowane przez stronę polską, choćby w kontekście jego wpływu na stan nastrojów społecznych ludności Ukrainy oraz pozostałej części Sowietów. Stąd też w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego z lat 1932-1933 znaleźć można wiele wstrząsających opisów głodu na Ukrainie.

W jednym z nich czytamy: «Ostatnie tygodnie maja i początek czerwca (1933 r. – przyp. A.S.) odznaczyły się nadzwyczaj tragicznymi przejawami panującego głodu. Ze wszystkich miast Prawobrzeża Ukrainy jedynie w Kijowie została zorganizowana sprzedaż tzw. «kamierczeskawo» chleba po cenie 1 rubel za funt. Jedna osoba mogła kupić najwyżej 4 funty, zaś obecnie tylko 3. Punkty sprzedaży rozrzucone po mieście są dość gęsto, przy każdym jednak takim punkcie kolejki kupujących dochodzą nieraz do kilometrowej długości. Ludzie stoją po 10 i więcej godzin. (...) Dowóz chleba jest bardzo nieregularny i często zdarzają się wypadki, że po 2-3 dni dany punkt nie otrzymuje wcale chleba. Na tym tle zdarzają się często zaburzenia, przybierając formę otwartych buntów, tłumionych z całą bezwzględnością przez milicję, przy czym często oddziały konnej milicji szarżują tłum nahajkami rozpędzając zebranych. (...) Te wszystkie represje nie odnoszą jednak żadnego skutku, gdyż chleb w wolnej sprzedaży na rynku dochodzi do 6 rubli za funt w Kijowie (w Odessie do 15), a chleb kartkowy wydawany jest w znikomych ilościach. Różnica cen rynkowych i «kamierczeskich» wywołuje nadzwyczajną spekulację chlebem. Władze są zupełnie bezsilne wobec tego zjawiska, jak również bezsilne wobec faktu

masowego napływu włościan z okolicznych wsi, którzy przyjeżdżają tu po chleb.

W okresie tym wzmożła się nadzwyczajnie śmiertelność. Wypadki śmierci głodowych na ulicach i w podwórzach liczone są obecnie już nie na dziesiątki lecz na setki dziennie. Co noc krążą po ulicach ciężarowe samochody i furmanki, zbierając umarłych na ulicach i rynkach, w ogrodach i podwórzach. Widziano, kiedy rano z dworca głównego w Kijowie wywieziono 4 ciężarówki zmarłych i umierających z głodu. (...) W przeciągu dwóch nocy z 3 na 4 i z 4 na 5 czerwca na cmentarzu katolickim «Bajkowa Góra» zakopano około 2.000 trupów w 40 jamach. (...) Umieszczono więc tam dwie olbrzymie kadzie z wapnem i każda warstwa trupów jest przysypywana wapnem i bardzo płytką warstwą ziemi. Należy jednak wyjaśnić, że tylko część trupów grzebana jest na cmentarzach (...). Większość jednak grzebana jest na polach podmiejskich, ogrodach itp. (...) Ze źródła zupełnie wiarygodnego wiadomo, że liczba ta waha się w okolicach 700 trupów co noc.

Bez porównania gorzej niż w Kijowie przedstawia się sytuacja w innych miastach Prawobrzeża, nawet tak dużych jak Odessa, Winnica, Kamieniec itd. (...) Zupełnie wiarygodny informator z Berdyczowa opowiada, że wieczorami odbywa się na peryferiach tego miasta zupełnie polowanie na dzieci. Z zapadnięciem zmroku żadna matka nie puści dziecka na ulicę. Pomimo to zdarzają się wypadki wykradania dzieci z domów. Odkopywane są resztki padłych koni, jak również zdarzają się wypadki zjadania przez rodziny nieboszczyków, po kilku dniach oczekiwania na trumny i pozwolenie pochowania.

We wsiach głód daje się we znaki najokropniej. W szeregu rejonów (...) ludożerstwo stało się swego rodzaju nałogiem. Tam też śmiertelność dochodzi do tego stopnia, że zdarzają się wsie całkowicie wymarłe lub też wsie, gdzie z 2-3.000 ludności pozostało zaledwie 300-400 osób. (...) Położenie aprowizacyjne ludności «kołchozów» bynajmniej nie jest lepsze od położenia «jednosobowców»⁵ (...). Nadzwyczajnie częste są wypadki, kiedy rano na robotę wychodzi 80 osób, a wieczorem wraca zaledwie 70. Reszta ginie z głodu i wyczerpania i jest grzebana na polach. Na

drogach, w zbożach leżą dziesiątki trupów niesprzątniętych. (...) Prawie nigdzie nie ujrzy się ani psów, ani kotów – wszystko zostało zjedzone. W lasach dużo na wpół zdziczałych ludzi żywiących się grzybami, mchem i korzeniami (...)» [11].

W innym z meldunków również z 1933 r. odnotowano natomiast: «Głód na Ukrainie wielki. (...) Wsie liczące ongiś 5-6 tysięcy ludności, zamieszkane są obecnie (...) przez 20-30 rodzin. (...) Z powodu braku ludzi do grzebania trupów w niektórych wsiach początkowo trupy były wrzucane do piwnic opustoszałych domów (...). W końcu czerwca w Charkowie codziennie widzieliśmy obławy (na – przyp. A.S.) «bezprizornych» i dzieci. Od znajomej jednej lekarki dowiedzieliśmy się, że ludziom wycieńczonym fizycznie wstrzykuje się truciznę. (...) Głód formalnie dziesiątkuje ludność wiejską. W więzieniach znajduje się pełno ludożerców⁶. W więzieniu kijowskim jest obecnie kilkadziesiąt osób, które nie czekając wyroków są trute kolejno przy spożywaniu potraw. (...)»

Wypadki ludożerstwa dalej powtarzają się; w tych dniach przywieziono do kijowskiej milicji kawalki nóg i rąk oraz piersi kobiecych, jako dowody winy złapanych przestępców. Wygłodniałych i dogorywających ludzi, których zbierają na ulicach, zwożą do jednej z cerkwi na przedmieściu Kijowa i trzymają tam bez opieki i pożywienia. Następny etap tych ludzi to cmentarz. (...)» [13].

Warto tutaj też zauważyć, iż zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego jakie budziło sowieckie rolnictwo, dotyczyło głównie jego potencjalnego wpływu na możliwości wojskowe ZSRS [14]. Słusznie zakładano bowiem, iż sytuacja istniejąca na ówczesnej wsi sowieckiej nie mogła pozostać bez wpływu na ogólny stan nastrojów ludności Związku Sowieckiego oraz, co najważniejsze, Armii Czerwonej [15]. Stąd też w jednym z meldunków w końcu 1932 r. odnotowano: «Wskutek przeprowadzonej kolektywizacji pod presją wybuchają bunt w wojsku, co miało miejsce w 132 Pułku Piechoty

⁵ Czyli chłopów gospodarujących poza kołchozami.

⁶ Warto tutaj podkreślić, że opisywane powyżej fakty tego typu znajdują potwierdzenie również w licznych dokumentach archiwalnych pochodzących z tego okresu i przechowywanych obecnie w archiwach ukraińskich, a także w innych archiwaliach znajdujących się w archiwach polskich – vide choćby: [12].

Donieckim. Nastrój włościan w stosunku do władz sowieckich jest wrogi i wystąpienia czynnego oporu na obszarze Guberni Wołyńskiej są dość częste (...). Brak żywności spowodował zamknięcie szkół. (...) Głód spowodował wzmożenie się kradzieży kończących się często zamordowaniem stróżów państwowych pól. (...) Złodziejstwo ostatnio bardzo rozwinęło się wśród młodzieży uczącej się – kradzieże bielizny i drobiazgów codziennego użytku jest na porządku dziennym. Studentki otaczają się wojskowymi, przez których są utrzymywane⁷ (...)».

Podobne w swej wymowie były również wcześniejsze i późniejsze raporty dotyczące tych kwestii, gdzie na podstawie, między innymi, oryginalnych dokumentów pochodzących z jednego ze sztabów Armii Czerwonej stwierdzono, że: «(...) Obecna sytuacja ekonomiczna, która jest zupełnie rozpaczliwa i terror na wsi odbijają się na nastrojach na wsi. Żołnierze otrzymują listy z domu i na ich podstawie na «politrabocie» dysputują z kierownikiem, często w ostrej i złośliwej formie. Zdarzają się wypadki występowania żołnierzy z Komsomolu, motywowane tym, że partia go oszukała (...)» [16].

Jeszcze raz należy tutaj podkreślić, iż powyższa sytuacja miała również fatalny wpływ na stan liczebny i zdrowotny pogłowia koni, co mogło mieć, i miało, niebagatelny wpływ na rzeczywiste możliwości mobilizacyjne ówczesnej Armii Czerwonej, głównie zaś jej broni konnych⁸. Z tego też powodu przez cały okres międzywojenny strona polska pilnie obserwowała ten problem oraz odnotowywała wszelkie zmiany zachodzące w tej kwestii [18].

⁷ Autor tego dokumentu miał tutaj oczywiście na myśli prostytutkę.

⁸ Gwałtownemu pogorszeniu się liczebności i wartości pogłowia koni na Ukrainie, oraz w całym ZSRS, sprzyjały także nieprawidłowo zorganizowana i bardzo mało wydajna hodowla koni oraz nadużycia istniejące w systemie zakupu koni na potrzeby wojska i przedsiębiorstw państwowych. Ponadto zły, a niekiedy nawet karygodny był także sposób ich żywienia. W wielu przypadkach brak było też elementarnej opieki codziennej oraz specjalistycznej – weterynaryjnej. Liczne były także choroby, głównie sap, jakie na początku lat 30-tych w wielu rejonach Ukrainy dosłownie dziesiątkowały zarówno stada sowchozowe, w tym również konie z ośrodków hodowlanych, jak i konie kołchozowe. Warto tutaj też dodać, iż taki mocno niezadowolający stan hodowli i stanu zdrowotnego pogłowia koni na Ukrainie trwał także w latach następnym – vide choćby: [17].

Ze względu na ich ogromne znaczenie w procesie motoryzacji i mechanizacji armii nie mniejszą uwagę polskie organy wywiadu wojskowego już od wczesnych lat 20-tych przywiązywały do obserwacji sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego i ciągnikowego oraz do postępów w zakresie «traktoryzacji» kraju [19]. Masowe rozpowszechnienie traktorów rolniczych w Związku Sowieckim strona polska zanotowała już w 1923 r. Wtenczas zrozumiano tam bowiem, iż poza mechanizacją prac polowych na wsi, w razie wojny, ciągniki rolnicze doskonale będą nadawały się także do wykorzystania w wojsku. Stąd też władze bolszewickie łożyły ogromne środki finansowe zarówno na zakup ciągników za granicą, jak i na rozbudowę własnej bazy produkcyjnej.

Wskutek tych zakrojonych na szeroką skalę działań, według danych zdobytych przez polski wywiad, już w końcu 1925 r. Sowiety miały rzekomo posiadać około 8 500 traktorów. Ponadto gigantyczne plany zakładały, iż na dzień 1 X 1926 r., po dokonaniu odpowiednich zakupów w Niemczech, Włoszech, Szwecji i USA oraz po uruchomieniu własnej wytwórczości, sowieckie rolnictwo oraz Armia Czerwona będą posiadać aż 27.728 traktorów.

Strona polska zauważała także realne korzyści mogące powstać wskutek «traktoryzacji» Związku Sowieckiego. Pierwszą z nich mogła być całkowita przebudowa ustroju gospodarczego i zmiana struktury społecznej sowieckiej wsi. Natomiast dla Armii Czerwonej, w sensie «strategicznym i taktycznym», mogło to oznaczać drastyczne skrócenie długości, w stosunku do transportu konnego, kolumn zaopatrzeniowych i artyleryjskich oraz daleko idącą oszczędność ich obsług. Ponadto dzięki nim władze bolszewickie mogłyby rozwiązać drastyczny brak na terenie Związku Sowieckiego koni nadających się, w razie ich mobilizacji, do służby w artylerii⁹. Stąd też w czasie pokoju ciągnik traktowano jako narzędzie rolnicze, a w

⁹ Na temat braku koni w ówczesnym Związku Sowieckim oraz ich rzeczywistej wartości użytkowej zarówno dla potrzeb gospodarki cywilnej jak i dla armii – szerzej vide także: [20]. Zauważyć tutaj należy, iż «traktoryzacja» wsi nie oznaczała wcale rezygnacji z odbudowy w sowieckiej Rosji potrzebnego na wsi oraz dla Armii Czerwonej pogłowia koni. Polepszeniu sytuacji służyły bowiem zakupy tych zwierząt dokonywane choćby w Niemczech oraz w Azji Środkowej.

czasie ewentualnej wojny jako środek transportu wojskowego. Dlatego też już w latach 20-tych w Armii Czerwonej przeprowadzano różne doświadczenia mające na celu przystosowanie traktorów do służby w artylerii. Ponadto już wówczas zauważono, że pewne typy ciągników gąsienicowych mogą posłużyć jako podwozia do budowy czołgów.

Według ówczesnych ocen Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego największym beneficjentem «*traktoryzacji*» mogła być Armia Czerwona, która kosztem wydatków budżetowych w sferze cywilnej, wysiłkiem wsi, uzyskiwała ogromną ilość traktorów, jakie w razie wojny mogła wykorzystać do swoich potrzeb. Zarówno sam pomysł, jak i sposób jego wykonania strona polska oceniała jako: «*(...) inwestycję militarystyczną, mającą w myśl na wskroś nowoczesnych pojęć przygotować pokojowy organizm narodowy do dostarczenia armii w chwili potrzeby dziesiątków tysięcy wyszkolonych specjalistów wraz z cennym sprzętem*» [21].

Rzeczywistość jednak przez długi jeszcze czas daleko odbiegała od tych założeń. Brak było bowiem odpowiedniej infrastruktury, z czym władze sowieckie nie potrafiły sobie poradzić jeszcze w końcu lat 30-tych.

Przytoczone powyżej przyczyny spowodowały, że żywe zainteresowanie polskich służb wywiadowczych wzbudzały posiadane przez ZSRS fabryki traktorów, jak choćby wspomniana już wcześniej Charkowska Fabryka Traktorów (Харьковский Тракторный Завод), która według danych uzyskanych przez stronę polską i zamieszczonych w dokumencie «*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33*» w pierwszym półroczu 1933 r. wyprodukowała aż 13.528¹⁰ traktorów typu «*Kommunar*» i nowego typu nazwanego «*Komintern*» o mocy silnika

130 KM i szybkości dochodzącej do 30 km/h¹¹. W ówczesnych meldunkach podkreślano jednak niską jakość produkowanych pojazdów, co powodowało ich ogromną awaryjność oraz brak odpowiedniej ilości części zamiennych i dostatecznej bazy naprawczej¹².

Ponadto za jedną z głównych przyczyn masowego psucia się traktorów strona polska uznała niedostateczne wyszkolenie traktorzystów i mechaników oraz brak należytej konserwacji i zupełny brak umiejętności prawidłowej ich eksploatacji. Poza tym brakowało odpowiedniej ilości i jakości smarów, przy czym często nie było ich wcale. Nierzadko też zastępowano je różnymi olejami, które wcale się do tego nie nadawały. Nie bardzo potrafiąco rozwiązać również problem zaopatrzenia baz traktorowych w odpowiednią ilość paliwa. Z reguły bowiem, szczególnie w okresach intensywnych prac polowych, notowano liczne przestoje ciągników wynikające z braku oleju napędowego oraz innych paliw.

Źle funkcjonowały także stacje obsługi (MTS-y)¹³, gdzie nie było dostatecznej liczby wykwalifikowanych mechaników lub choćby ludzi mogących dokonywać prawidłowej konserwacji sprzętu ciągnikowego. Powodowało to, że jego remonty oraz przeglądy konserwacyjne były wykonywane nieterminowo lub też nie były wykonywane wcale. Ponadto nie sposób też było ocenić, jak przedstawiają się rzeczywiste możliwości tych stacji dotyczące remontów traktorów. Pracę niektórych z nich utrudniał, a niekiedy wręcz uniemożliwiał brak prądu.

Kolejną przyczyną złego stanu traktorów pracujących w rolnictwie był brak odpowiednio wyszkolonych traktorzystów. Często bowiem

¹⁰ Według informacji posiadanych wtenczas przez stronę polską całość planowanej na 1933 r. produkcji traktorów w Związku Sowieckim (fabryki w Charkowie, Stalingradzie i Czelabińsku) miała wynieść, nie licząc produkcji ciągników gąsienicowych na potrzeby wojska, aż 60.500 pojazdów tego typu. W pierwszym półroczu tego roku wyprodukowano 33.031 ciągników. Natomiast w analogicznym okresie roku poprzedniego produkcja wyniosła 21.024 traktory. Wynika stąd, iż tempo tej produkcji nadal było bardzo duże, a z punktu widzenia potencjalnych możliwości i potrzeb polskich (i nie tylko) gigantyczne. Ponadto w zakładach tych czyniono przygotowania do uruchomienia wielkoseryjnej produkcji ciężkich motocykli wzorowanych na amerykańskich motocyklach typu Harley-Dawidson.

¹¹ Były to pojazdy wykorzystywane w Armii Czerwonej jako ciągniki, głównie artyleryjskie – vide choćby: [22]. Dodać także należy, iż w przypadku sprzętu tego typu oraz rozmiarów jego produkcji nie wszystkie dane posiadane wtenczas przez stronę polską były dostatecznie ścisłe.

¹² Na początku lat 30-tych podobne informacje Oddział II Sztabu Głównego uzyskał również od Czecha emigranta z sowieckiej Rosji, który oceniając ciągniki gąsienicowe produkowane w ówczesnym Stalingradzie stwierdził: «*(...) motory źle pracują, stale się psują i są bardzo mało trwałe, po roku traktor przeważnie nie jest zdolny do pracy. Wady te są przeważnie spowodowane złym, mało precyzyjnym wykonaniem, złym materiałem oraz wadami konstrukcyjnymi*» – cyt. za: [23].

¹³ Машино-тракторная станция.

pracowali na nich kierowcy nie posiadający żadnych kwalifikacji, którzy uczyli się obsługi ciągnika w trakcie prac polowych. Dopiero około połowy lat 30-tych poczęto organizować specjalne kursy dla mechaników, brygadierów i kierowców ciągników. Mechaników szkolono jeden rok, a brygadierów trzy miesiące. W przypadku kierowców zamierzano przeszkolić zarówno już pracujących, jak i szkolić zupełnie nowych traktorzystów, wybierając do tego kandydatów, ochotników, spośród wiejskiej młodzieży, ale jedynie komunistów i komsomolców z wielkich gospodarstw kolektywnych. Mogli to być zarówno mężczyźni jak i kobiety w wieku od 17 do 45 lat. Chętnych zachęcano również zarobkami, które zgodnie z postanowieniami Rady Pracy i Obrony ZSRS miały wynosić 2,5 rubla oraz 3 kg zboża za dzień pracy. Kursy te należało organizować w sezonie zimowym, a więc wówczas, gdy nie było pilnych prac polowych.

Ponadto, aby zapewnić większą dbałość traktorzystów o powierzony im sprzęt wprowadzono zasadę, że do każdego ciągnika zostało na stałe przydzielonych po dwóch kierowców, którzy pracując na zamianę byli odpowiedzialni za jego stan techniczny i zdolność do pracy. Poza tym każdy z ciągników otrzymał swój *«paszport»*, co ułatwiało przeprowadzanie w odpowiednim czasie remontów bieżących, średnich i kapitalnych. Tych ostatnich należało dokonywać raz w roku. Jednocześnie ułatwiało to ewentualną mobilizację tego sprzętu na potrzeby Armii Czerwonej. Natomiast o ewentualnej kasacji i złomowaniu ciągników od 1934 r. mogły decydować wyłącznie odpowiednie i powołane specjalnie w tym celu komisje techniczne. Zwracano także uwagę, aby tak przeszkoleni poborowi trafiali do służby w technicznych i zmotoryzowanych formacjach Armii Czerwonej.

Warto tutaj jednak zauważyć, iż pomimo podjęcia tych zakrojonych na szeroką skalę działań, wyniki, jakie osiągnięto nie były zbyt imponujące. Zdecydowała o tym inercja sowieckiej ekonomiki oraz warunki życia politycznego i społecznego, a co najważniejsze niska jakość techniczna i technologiczna produkowanych traktorów oraz bardzo niski poziom kultury technicznej większości mieszkańców sowieckiej wsi. Na niekorzystne efekty kumulacji wszystkich tych czynników nie

trzeba było wcale długo czekać. Pierwszym sygnałem ostrzegawczym dla sowieckich władz cywilnych i wojskowych była agresja Armii Czerwonej na Polskę we wrześniu 1939 r. Natomiast rok 1941 przyniósł już tragedię. Rozmiary niepowodzeń w tej kwestii przerosły nawet niekorzystne oceny oraz zastrzeżenia zgłaszane przed wrześniem 1939 r. przez analityków polskich służb wywiadowczych [24].

Dodać tutaj również należy, iż bardzo poważne zainteresowanie polskich czynników wywiadowczych budziło tempo oraz zakres budowy i rozbudowy sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego oraz poziom motoryzacji sowieckiej gospodarki i Armii Czerwonej. W porównaniu do rzeczywistych możliwości przemysłu polskiego oraz stanu ówczesnej polskiej gospodarki, produkcja sprzętu motorowego, jaka w wyniku II-jej pięcioletki poczęła rozwijać się w ZSRS była ogromna i wręcz imponująca [25]. Stąd też budziła stałe zainteresowanie oraz rosnące i uzasadnione zaniepokojenie polskich władz wojskowych. Bowiem również w tej dziedzinie Rzeczpospolita Polska oraz Wojsko Polskie poczęło coraz bardziej odstawać od ZSRS i Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej¹⁴.

Do Oddziału II Sztabu Głównego napływały informacje o problemach sowieckiego transportu kolejowego na Ukrainie, co mogło mieć bardzo poważny wpływ na ewentualną sprawność mobilizacyjną i koncentracyjną stacjonujących tam formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Brakowało głównie wagonów towarowych i innego taboru. O skali tego zjawiska może świadczyć fakt, iż w czerwcu 1933 r. kolej jekatierińska podstawiała o około 9.600 wagonów za mało w stosunku do potrzeb zgłaszanych przez kopalnie rudy żelaza w Krzywym Rogu. Jeszcze gorzej było w sierpniu

¹⁴ W 1935 r. w Polsce znajdowało się ogółem zaledwie 34.200 zarejestrowanych samochodów oraz motocykli, z czego 24.800 stanowiły samochody osobowe, a jedynie 19.900 ciężarowe. Pozostała liczba pojazdów przypadła na motocykle oraz *«inne pojazdy mechaniczne»*. Liczby te nie obejmowały pojazdów znajdujących się w posiadaniu Wojska Polskiego – vide: [26, s. 113]. Do 1939 r. liczba samochodów osobowych i ciężarowych, bez wojska, wzrosła natomiast zaledwie do 41.948 pojazdów, a liczba motocykli do 12.061 sztuk – vide: [26, s. 199]. Tymczasem w ZSRS już w styczniu 1933 r. było zarejestrowanych około 87.000 różnego rodzaju samochodów.

i pierwszej dekadzie września, kiedy to braki te sięgnęły 21.000 wagonów potrzebnych do wywozu rudy. Ponadto w zastraszającym tempie rosła ilość katastrof i wypadków kolejowych oraz przestojów w ruchu wynikających, między innymi, z bardzo złego stanu torowisk. Niedomagała również produkcja nowych i remont starych parowozów¹⁵ oraz wagonów kolejowych.

Kolejną bolączką był brak odpowiedniej ilości kadry technicznej i płynność zatrudnienia w tej gałęzi gospodarki, a także zła organizacja pracy sowieckich kolei. Zdaniem analityków Oddziału II wyrażało się to, między innymi, w przeroście etatów zatrudnienia, zbytniej koncentracji fachowych sił technicznych w urzędach zamiast w poszczególnych służbach kolejowych, pomieszaniu kompetencji oraz w: «(...) zaniku czynnika odpowiedzialności»¹⁶.

Wartym podkreślenia jest natomiast fakt, iż strona polska zauważyła działania mające na celu elektryfikację leżącego na Ukrainie i liczącego 188 km odcinka Dołgincewo-Zaporoże należącego do Jekatierińskiej Linii Kolejowej. Miał on być ponoć oddany do ruchu jeszcze w 1933 r. Podobnie miało się również stać z siecią charkowskiej kolei podmiejskiej, a mianowicie połączeń Charkowa z miejscowościami Ljubotin, Mieriefa, Industrialnaja i Dergaczi.

Ponadto odnotowano także fakt zakończenia budowy nowych linii kolejowych leżących na Ukrainie, jak choćby odcinków Białokorowicze-Owruć (około 50 km) i Kaniów-Mironowka (około 40 km) oraz budowę drugiej nitki na odcinku Fastów-Cwietkowo liczącym około 180 km. Polski wywiad wiedział również o rozpoczęciu lub kontynuowaniu takich inwestycji na odcinku Korosteń-Olewsk (drugi tor na długości około 78 km) i budowy nowej linii Żytomierz-Fastów, jaką rozpoczęto już w 1930 r. Zauważono jednak, iż Sowiety stały w tym czasie przed niezwykle pilną koniecznością rekonstrukcji i remontu wielu starych linii

kolejowych, na co brak było zarówno materiałów (jak choćby szyn) oraz odpowiednich środków finansowych jak i wykwalifikowanej siły roboczej. Wiele z tych remontów należało wykonać na Ukrainie. Ich realizacja mogła mieć natomiast istotny wpływ na poprawę sowieckich możliwości mobilizacyjnych, głównie zaś na tempo mobilizacji i koncentracji Armii Czerwonej.

Warto też dodać, iż z tych samych co wymienione powyżej powodów strona polska pilnie obserwowała rozwój sieci dróg bitych oraz przepraw rzecznych, jakie miały związek z ogólnym rozwojem motoryzacji w Związku Sowieckim¹⁷. Ze szczególnym zainteresowaniem zbierano wszelkie informacje dotyczące tej problematyki i zmian, jakie zachodziły w tych kwestiach na Ukrainie. Stąd też w 1933 r. na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego zauważono budowę następujących szos:

Olewsk – Białokorowicze – Łuhiny – Korosteń,
 Horodnica – Emilczyn – Korosteń,
 Korosteń – Żłobicze,
 Korosteń – Paulin,
 Zwiahel – Jaruń – Filipowicze,
 Zwiahel – Baranówka – Miropol,
 Sudiłków – Połonne,
 Baranówka – Radulin – Kołodenska,
 Miropol – Czudnow,
 Rozważew – Kijów,
 Lubar – Januszpol – Machnowka – Koziatyn – Rużyn – Skwira,
 Deraźnia – Wołkowicze – Słoboda,
 Machnowka – Kalinówka,
 Ułanów – Chmielnik,
 Winnica – Żmerynka,
 Winnica – Słoboda – Bar,

¹⁷ Według informacji zdobytych przez polski wywiad w 1930 r. na Ukrainie, «zgodnie z sowieckimi urzędowymi zestawieniami», miało być zaledwie 3.200 pojazdów samochodowych oraz motocykli. Tak niski jeszcze wówczas ich stan liczebny miał być wynikiem niezrealizowania planu zaopatrzenia Ukrainy w roku budżetowym 1928/1929. Sprowadzono ponoć wtenczas jedynie 345 samochodów osobowych, 290 ciężarowych, 15 samochodów specjalnych, 25 autobusów i 410 motocykli. Z tej liczby zaledwie 420 sztuki były to pojazdy nowe, a reszta przypadła na wcześniej już używane i remontowane. Już jednak w 1934 r. na terenie Ukrainy, według oficjalnych danych sowieckich, miało być 19.000 samochodów, z czego około 3.500 sztuk w sowchozach i przeszło 6.000 w «stacjach motorowo-traktorowych» – szerzej vide choćby: [28].

¹⁵ Według danych polskich w pierwszym półroczu 1933 r. Fabryka Parowozów w Charkowie zdołała wyprodukować tylko 76 parowozów. Natomiast w całym Związku Sowieckim zbudowano wówczas 448 maszyn tego typu, podczas gdy plan na cały ten rok wynosił 1.175 parowozów towarowych i osobowych.

¹⁶ Warto tutaj zauważyć, iż były to problemy, które pojawiły się na kolejach rosyjskich niemal natychmiast po przejęciu przez bolszewików władzy w Rosji – szerzej vide choćby: [27].

Bar – Mohylów.

Z tych samych powodów obserwowano również budowę nowych i naprawy oraz modernizację starych mostów. Na obszarze Ukraińskiego Okręgu Wojskowego odnotowano wówczas budowę drewnianego mostu o długości 120 m przez rzekę Słucz w Horodnicy oraz budowę mostu kolejowego przez Dniepr w Dniepropietrowsku.

Ponadto na Ukrainie natomiast, jako inwestycje zakończone w 1933 r.¹⁸, odnotowano wtenczas również następujące drogi kołowe:

Owruć – Janów – Czernichów,
 Korosteń-Paszyny,
 Malin – Radomyśl – Korostyszew,
 Kijów – Pietrowcy,
 Żytomierz – Czudnów – Januszpol –
 Ułanów,
 Romanowo – stacja Romanowo,
 Czartoryja – Lubar,
 Czudnów – Berdyczów,
 Szepietówka – Horodyszczce,
 Szepietówka – Szadilków,
 Szepietówka – Zasław – Białogródka,
 Starokonstantynów – Krasylów –
 Czerniejówka,
 Satanów – Hreczany,
 Felsztyny – Hreczany,
 Winnica – Niemirów – Braclaw – Tulczyn,
 Skwira – Popielnica,
 Biała Cerkiew – Skwira,
 Gniewań – Tywrów,
 Jełtuszków – Hula,
 Latyczów – Snitówka – Deraźnia,
 Kalinówka – Janów,

Jampol – Tychom,
 Kamieniec Podolski – Podolsk – Smotrycz –
 Gorodok.

Natomiast jako mosty już ukończone cytowany tutaj dokument wymieniał: most w Czernihowie przez rzekę Desnę, drewniany most o długości 120 m w Hulsku przez Słucz oraz dwa mosty kolejowe przez Dniepr w Dnieprostroju.

Jak z powyższego siłą rzeczy krótkiego przeglądu omawianego tutaj dokumentu («ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33») [29] wynika, polski wywiad interesowało wszystko, co w jakikolwiek sposób najwyższym władzom wojskowym, czyli Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych oraz Sztabowi Głównemu mogło pomóc w ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego. Ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wtenczas działo na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego. Należy też zauważyć, że mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego Oddziałowi II Sztabu Głównego zarówno w latach 20-tych jak i w latach 30-tych udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat życia gospodarczego ówczesnej Ukrainy oraz całego Związku Sowieckiego. Ich dokładna analiza pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć wojskowych podejmowanych przez Rzeczpospolitą Polską i jej armię w okresie międzywojennym.

¹⁸ Po raz pierwszy ich budowę polski wywiad odnotował bowiem w 1931 r.

BIBLIOGRAFIA

1. O działaniach tego typu podejmowanych przez stronę sowiecką – vide choćby: Москва, Российский Государственный Военный Архив (dalej cyt. РГВА), Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции (dalej cyt. ЦХИДК), ф. 308 Sztab Generalny. Oddział II, оп. 3, д. 8 Ocena zestawienia bolszewickiego Biura Wywiadowczego dotyczącego sytuacji wojskowej państw obcych – 1921 r. Ponadto vide także choćby: R. Potocki, *Armia Czerwona o Wojsku Polskim w 1932 r.*, «Wrocławskie Studia Wschodnie», (Wrocław) 2001, Nr 5.
2. Szerzej vide chociażby: W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002; idem, *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932-1939*, [w:] *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*. Materiały pod redakcją P. Kołakowskiego, A. Peplńskiego, Kraków 2011.
3. Szerzej vide choćby: A. Peplński, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918-1945*. Praca zbior. pod red.

- P. Kołakowskiego, A. Peplóńskiego, Toruń 2006, s. 281-331; idem, *Raport Attache Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Sroczyńskiego, Olsztyn-Charków 2010, s. 344-373; idem, (Смолински А.) Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского // Клио. – Санкт-Петербург, 2010. – № 3(50). – С. 122-131; idem, (Смолински А.) Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского // Поляки в истории российской провинции XIX – XX вв. Диалог цивилизаций: Материалы международной научной конференции 18-20 мая 2010 г. – Тамбов, 2010. – С. 13-36.
4. Vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 2610/II.Inf.O. z 10 II 1925 r.; ibidem, I.303.4.1728. Meldunek informacyjny Nr 3 Ekspozytury Nr V Oddziału II Sztabu Głównego L. 389/Tj./28, Lwów 13 V 1928 r.; ibidem, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 14/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2255/tj./31, Lwów 15 X 1931 r.; ibidem, Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. 2130/tj.31, Lwów 12 XI 1931 r.
 5. Smoliński A. Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України, Херсонський державний університет. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37), s. 107-143.
 6. Szerzej vide także: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1733. Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP Nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r.; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989; J. Gul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914-1918*, Warszawa 2001; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Lublin 2003.
 7. Obserwacja sowieckiego przemysłu, głównie zaś jego rozbudowy w kontekście wzrostu siły militarnej ZSRS, miała dla polskiego wywiadu bardzo ważne znaczenie – vide choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, 296/I/82. Raport Attache Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r. Ponadto vide także: Зверев Б. И. Военная индустрия в экономической жизни общества накануне фашистской агрессии // Армия и общество. Статьи, документы / Отв. ред. В. П. Дмитренко. – Москва, 1993; Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921-1941. – Москва, 2001.
 8. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 2610/II. Inf.O; ibidem, I.303.4.2047. Украинский Военный Округ. Военная промышленность – Dokument Oddziału II Sztabu Głównego dotyczący stanu przemysłu wojennego Związku Sowieckiego – bez datacji – najprawdopodobniej z 1932 r.; ibidem, I.303.4.1853. Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego, Lwów dnia ? grudnia 1932 r. Ponadto vide także: Вознюк В. С., Шапов П. Н. Бронетанковая техника. – Москва, 1987; Павлов М., Желтов И., Павлов И. Танки БТ. – Москва, 2001; Солянкин А. Г., Павлов М. В., Павлов И. В. Отечественные бронированные машины. XX век. Том 1. Отечественные бронированные машины 1905-1941. – Москва, 2002.
 9. Szerzej na ten temat vide choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1854. Załącznik Nr 58 do meldunku wywiadowczego Nr 7/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2885/II.T.O.33 z 24 VII 1933 r. oraz inne dokumenty. Tragiczną sytuację materialną robotników w ówczesnym Związku Sowieckim potwierdzają także: Из воспоминаний жены А. Н. Боярчикова – А. Я. Чумаковой: На Глуховской мануфактуре и в ВКП(б) 1932 год // Воспоминания А. И. Боярчикова. – Москва, 2003.
 10. Szerzej na ten temat vide choćby: Київ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (dalej cyt. ЦДАВОВУУ), ф. 417 Український державний трест конярства та кіннозаводства при Народному комісаріаті земельних справ УРСР, оп. 1, спр. 93 Сведения о состоянии Дубровского Госконзавода на 1.03.1931 г.; ibidem, оп. 2, спр. 73 Приказ № 6 по Сельскохозяйственному цеху Конесовхоза № 81 от 05.07.1933 г.
 11. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.
 12. Київ, Центральний державний архів громадських об'єднань України (dalej cyt. ЦДАГОУ), ф. 1 Центральний комітет Коммунистической партии Украины, оп. 20, спр. 5488. Ponadto vide również: Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. М. Михайличенко,

- С. П. Шаталіна. – Київ, 1992; Упокорення голодом: Збірник документів / Упор. М. Мухіна. – Київ, 1993; *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*. Redakcja R. Dzwonkowski, Lublin 2004; Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – Київ, 2007; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. Tom 7. Wielki Głód na Ukrainie 1932-1933*. Praca zbior., Warszawa-Kijów 2008; *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Wybór i opracowanie J. J. Bruski, Warszawa 2008; *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Opracowanie R. Kuśnierz, Toruń 2008; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*, Toruń 2005; S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2008.
13. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Sytuacja na Ukrainie (wieś). Informacje w okresie od 15 V do 25 VI 1933 r.; ibidem, I.303.4.1854. Załącznik Nr 12 do meldunku wywiadowczego Nr 9/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 2503/II.T.O/33 z 17 VIII 1933 r.
 14. Szerzej na temat głodu na ówczesnej Ukrainie, poza częścią wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide także: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1863. Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.; ibidem, I.303.4.2326. Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu «R» Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.; ibidem I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.; ibidem, Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r.; ibidem, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.
 15. Wpływ procesów, zarówno kolektywizacji jak i przyspieszonej industrializacji, na nastroje panujące w Armii Czerwonej pilnie obserwowano już od początku lat 30-tych – vide choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 310/I.tjn.31 z 25 IV 1931 r.; ibidem, Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 946/I.tjn. z 10 XI 1931 r.
 16. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r. Ukraiński Okręg Wojskowy. Stan faktyczny – meldunek z 22 I 1930 r.; ibidem, I.303.4.1853. Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego z grudnia 1932 r.
 17. Київ, ЦДАВОВУУ, ф. 417 Український державний трест конярства та кіннозаводства при Народному комісаріаті земельних справ УРСР, оп. 1, спр. 288 Ведомость поголовья лошадей в конесовхозах по УССР на 30.01.1932 г.; ibidem, спр. 364 Телеграмма № 448 от 17.04.1932 г.; ibidem, спр. 372. Сводная ведомость о результатах случки табунноремонтных отделений конесовхозов – 1932 г.; ibidem, оп. 2, спр. 85 Выводы и предложения – 1932 г.; ibidem, Докладная записка наркому земледелия УССР – 1932 г.; Київ, ЦДАГОУ, ф. 1 Центральний комітет Коммунистической партии Украины, оп. 20, спр. 6758 Доклад инспектора Кавалерии РККА № 334032с от 09.01.1935 г.; ibidem, Доклад секретаря Винницкого Обкома КП/б/У № 068117 от 20.03.1935 г.; ibidem, Докладная записка заместителя комиссара внутренних дел УССР № 506/ен. от 22.04.1935 г.; ibidem, Справка по выполнении государственного плана по коню за 1935 год; ibidem, Доклад секретаря Винницкого Обкома КП/б/У № 068513 от 09.10.1935 г.
 18. Vide choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2904. Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych Nr 1523/J.W. z 20 V 1926 r.; ibidem, Meldunek Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie Nr 482/tjn. z 21 VI 1932 r.; ibidem, Meldunek Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie Nr 23/Ukr./1 z 1 VII 1933 r. Natomiast o rzeczywistych skutkach tej sytuacji, jakie ujawniły się podczas mobilizacji we wrześniu 1939 r. w formacjach Armii Czerwonej przeznaczonych do agresji na Polskę – vide choćby: *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*. Praca zbior. pod red. S. Jacyńskiego, Warszawa 1996.
 19. O politycznych koniecznościach (przede wszystkim) oraz o ekonomicznych korzyściach wynikających z «traktoryzacji» sowieckiego rolnictwa wspominał Lenin już w grudniu 1920 r. – Referat o koncesjach z dnia 21 XII 1920 r. wygłoszony na posiedzeniu frakcji RKP(b) VIII Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad – vide: *Włodzimierz Lenin. Dzieła wszystkie. Przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR. Tom 42. Listopad 1920 – marzec 1921*, Warszawa 1988, s. 102 i passim.
 20. Современное состояние коневодства и коннозаводства. В связи с данными Всесоюзной сельскохозяйственной выставки 1923 г. /Л. Бочаров, Ю. Коллогринов, И. Ильенко, В. Манжин, Н. Шнейдер, В. Трисветов, И. Юрасов, А. Холевинский. – Москва, 1925.
 21. Vide choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2912. Annexes a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.; Москва, РГВА (ЦХИДК), ф. 308 Oddział II Sztabu Generalnego WP, оп. 4, д. 47 Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych l. dz. 2103/II.Inf./W z 26 II 1926 r.
 22. Шунков В. Н. Оружие Красной Армии. – Минск, 1999.
 23. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 667/I.tjn.31 z 19 VIII 1931 r.
 24. Szerzej vide choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu «Rosja» Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 I 1934 r.; Москва, РГВА, ф. 7 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, оп. 15, д. 46 Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego № 004040 z

- 31 VIII 1939 г.; Москва, РГВА, ф. 4 Докладные Записки Командующего Московского Военного Округа, оп. 14, д. 2338 Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 г.; Москва, РГВА, ф. 35084 Коллекция дел по событиям на Западной Украине, оп. 1, д. 40 Журнал боевых действий Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 г.; Русский Архив. Том 12. Великая Отечественная. Том 1. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23-31 декабря 1940 г. / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва, 1993; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Tom 3. Działania wojsk Frontu Białoruskiego*. Praca zbior. pod red. Cz. Grzelaka, Warszawa 1995; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Tom 2. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego...*; *Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku*. Wstęp i opracowanie Cz. Grzelak, Warszawa 1998; *3 Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*. Wstęp i opracowanie Cz. Grzelak, Warszawa 2003; M. Popiel, *Trudne dni*, Warszawa 1961; F. Halder, *Dziennik wojenny. Tom III. Od kampanii rosyjskiej do marszu na Stalingrad (22.6.1941 – 24.9.1942)*, Warszawa 1974; N. Von Belov, *Byłem adiutantem Hitlera 1937-1945*, Warszawa 1990; H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991; Бешанов В. Танковый погром 1941 года. (Куда исчезли 28 тысяч советских танков?). – Москва, 2001; P. Skulski, *T-34/76*, Wrocław 1997; A. Rukkas, *The Red Army's Troop Mobilization in the Kiev Special Military District during September 1939*, «The Journal of Slavic Military Studies» 2003, vol. 16, No 1.
25. Szerzej vide choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu «Rosja» Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 stycznia 1934 г.; Москва, РГВА, ф. 7 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, оп. 15, д. 46. Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego № 004040 z 31 VIII 1939 г.; Москва, РГВА, ф. 4, оп. 14, д. 2338 Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 г.; Москва, РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 40 Журнал боевых действий Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 г.; Русский Архив. Том 12. Великая Отечественная. Том 1. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23-31 декабря 1940 г...; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Tom 3. Działania wojsk Frontu Białoruskiego...*; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Tom 2. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego...*; *Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku...*; *3. Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*...; A. Rukkas, op. cit.
26. *Mały rocznik statystyczny 1935*. Praca zbior. pod red. E. Szturm de Sztrem, Warszawa 1935.
27. Warszawa, CAW, Sztab Główny, Oddział I, I.303.3.754. Pismo Departamentu VI Wojsk Technicznych Ministerstwa Spraw Wojskowych l. dz. 695/23.tjn. z 7 IV 1923 г.; A. Smoliński, *Stan kolejnictwa rosyjskiego i sowieckiego w okresie wojny domowej w Rosji oraz w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską – lata 1918-1922*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2010, tom XI, zeszyt 1(41), s. 75-100.
28. Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 г. do 15 I 1930 г.; ibidem, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2830/tj./30, Lwów 12 XI 1931 г.; Москва, РГВА (ЦХИДК), Sztab Generalny Oddział II, 308.12.119. Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie Nr 383/b/Ukr./1 z 15 I 1934 г.
29. Szerzej na temat zawartości tego dokumentu vide: A. Smoliński, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, «Wschodni Rocznic Humanistyczny», (Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce) 2008, tom V, s. 287–315.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Багмет М. О.*, д.і.н., професор, проректор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.